

ÚTVONAL

KÖZÉP-EURÓPA ÉS A RILAI KOLOSTOR

HELYSZÍN: Ikonmúzeum, Banszkó

Banszkó és Magyarország Toma Visanov és Neofit Rilszki életében.

Németh Stefán

Történelmi okokból Magyarország nem rendelkezik tengerrel és magas hegyekkel. Többek között lehet, hogy ezért Bulgária a tengerpartjával és a magas hegyeivel jól ismert és kedvelt úticél a magyarok számára. Napjainkban Banszkó városa ilyen tekintetben kiemelkedő. Ez az elismerés a híres síközpontjainak köszönhető, amelyek az osztrák és az olasz Alpokban található síközpontokkal vetekednek. A Pirin-hegység alpesi terepével kiváló lehetőségeket kínál mind a téli, mind a nyári turizmus számára. A kíváncsibb utazók számára Banszkó gazdag építészeti és kulturális örökséggel is büszkélkedhet, amely közvetve kapcsolódik a magyar és a közép-európai kulturális térhez. Ezt a kapcsolatot a bolgár nemzeti megújulás két olyan alakjának életén keresztül tárjuk fel, akik mindketten Bánszkóban születtek, és akiknek sorsa összefonódott a Rilai kolostorral.

A bolgár nemzeti megújulás időszakában (18–19. század) Banszkó jelentős gazdasági és kulturális fellendülést élt át, és a korabeli bolgár kultúra, kereskedelem és kézművesség egyik fontos központjává vált. Bár lakói falunak tekintették, a település fejlődésében felülmúlta a többi települést, és hamarosan várossá nőtte ki magát, amely kereskedelmi és kézműves központként honosodott meg, köszönhetően stratégiai fekvésének az Oszmán Birodalom, Közép-Európa és Oroszország közötti fontos kereskedelmi útvonalakon. A „Banszkáli” néven ismert helyi kereskedők fával, gyapjúval, szövetekkel és kézműves termékekkel kereskedtek, és egészen Bécsig, Budapestig és Szalonikiig eljutottak. Olyan kézműves mesterségek fejlődtek ki, mint a gajtanosság (gyapjúzsínor készítése), az abadzsi (ruhakészítés) és a szőnyegkészítés, amelyek hozzájárultak a helyi lakosság gazdagságához.

A Rodope-hegységtől nyugatra, a fenséges Rilától délre és a Pirin-hegység lábánál terül el a gyönyörű Razlogi-medence. A helyet havas telek és napsütéses nyarak jellemzik. Ebben a hegyvidéki térségben fejlődött ki egy sajátos bolgár nemzeti megújuláskori építészeti stílus, amely leginkább Banszkó városában maradt fenn. A banszkói házak magas kőfalakkal körülvett belső udvarokkal rendelkeznek, amelyeket szintén magas falak öveznek. Az udvarok viszonylag kicsik, de jól védettek a szélről, ugyanakkor nyitottak a fény felé. Az utcák szűkek és rövidek, szabálytalanul kanyargó vonalaikkal labirintust alkotnak, amelyben egy idegen könnyen eltévedhet. Minden banszkói háznak nemcsak az utcára nyíló kapuja van, hanem egy kisebb átjárója is a szomszédos udvarok felé. A városban a 18. század végén és a 19. század elején épült házak építészeti stílusa sajátos jegyeket hordoz, amelyek máshol az országban nem találhatók meg. A plovdivi bolgár nemzeti megújuláskori házakkal ellentétben, amelyek inkább reprezentatívak, vagy a rodopi házakkal szemben, amelyek monumentálisak és díszítés nélküliek, a banszkói ház erődszerű. A tipikus helyi megerősített ház körülvétele övezi, kapuja pedig masszív fából készült. A falakat faragott kövekből rakták, amelyeket fa övek szorítanak össze. A tehetősebb házak kétszintesek, és nagy nyitott csárdák (fedett faerkélyek) díszítik őket, amelyek vagy az egész épületet körbefogják, vagy annak homlokzatán helyezkednek el. Az épület alsó szintjén található a gazdasági rész: az állatok ólja (ún. „podnik”), a téli élelmiszer-tároló raktár, sőt a módosabb házak esetében egy bolt vagy kocsmá is. A második szinten helyezkednek el a lakóhelyiségek. A központi tér itt a csárda, amely egyben összeköti a belső szobákat és a kertbe vezető külső fa lépcsőket. A nyári hónapokban a család itt töltötte az idejét: itt étkeztek, pihentek délután, és itt fogadták nem

hivatalos vendégeiket. A banszkói házak csárdái mindig a belső udvarok felé nyílnak, így védettek a kíváncsi tekintetek elől. Az ódon banszkói házak elengedhetetlen részei a rejtekhelyek is, ezek falba vagy padlóba rejtett kis üregek, amelyekben szükség esetén több ember is elbújhatott. Összességében a régi banszkói házak biztonságot és védelmet sugároznak lakóik számára. A banszkói építészet megőrizte a helyi kézműves mesterségeket is, mint például az ikonfestészet, a fafaragás és az építőmesterség. A városban számos építészeti emlék maradt fenn, például a Szirlesztov-ház és a Zehtindzsijev-ház. A legérdekesebb azonban a Veljanov-ház, amely egy híres fafaragó család nevét viseli. Az épület a 17. században épült, de a 19. század második felében díszítették ki. Benne gazdag fafaragások, festett falak és mennyezetek találhatók, amelyek értékes vizuális forrásai a nemzeti megújulás korabeli bolgárok érdeklődésének, kultúrájának és értékrendjének. (Кратка история 1965, c. 308-317)

A fejlett kereskedelem és a banszkóiak zarándokutazásai megeremtették a feltételeket az értékrend változásához és az új kulturális horizontok felé való nyitáshoz. Jelentős szerepet játszott ebben a sajátos helyi építészet is, amely biztonságérzetet nyújtott. Ilyen körülmények között alakult ki Banszkóban egy sajátos nemzeti megújuláskori iskola, amelyet a felvilágosodás eszméi inspiráltak. Ebben a környezetben születtek és nevelkedtek Toma Visanov, ismertebb nevén Molera, valamint Nikola Benin, aki szerzetesként Neofit Rilszki néven vált ismertté.

A banszkói ikonfestő, Toma Visanov a korabeli bolgár művészet egyik legeredetibb személyisége. Mi milyen érvénnyel mutatjuk be Toma Visanov személyiségét a „Festői Bulgária” projektben? A régi keresztény kultúra szinkretikus jellegének megértéséből indulunk ki, amely szerint a kép és a szó egyetlen egészet alkot. Az ikonfestők nem szabad képeket festenek, hanem szövegeket vizualizálnak. Az óbolgár kultúra ősatyjai, az Egyenlő Apostolok, Szent Cirill és Metód, mint tudjuk, az ábécé, a grafikus jelek szerzői. A glagolita ábécé az óbolgár hangok mélyen szemiotikus és evangéliumi értelmű megjelenítése. Az írónak ezt a felfogását a nyelv is megőrzi. Az ikont nem festik, hanem írják. Bár Toma Visanovtól nem maradt ránk irodalmi szöveg, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Bulgária ma is „képszerű” legyen.

Toma Visanov a banszkói festőiskola megalapítója. Életéről nem sokat tudunk. Életrajzának kutatói megjegyzik, hogy a róla szóló legtöbb információ szájhagyomány útján maradt fenn. Az, amit biztosan tudunk róla, a Molerov család családi hagyományaiból származik. Feltételezések szerint a banszkói festészet mestere körülbelül 1750-ben született. A 18. század második felében Banszkó lakói már kiépített kereskedelmi kapcsolatokat ápoltak Közép-Európával. Banszkó kapcsolódott azokhoz az útvonalakhoz, amelyek az Égei-tengert kötötték össze a nagy kereskedelmi és kulturális központokkal. A legjelentősebb ilyen központ Bécs volt. Abban az időben a bolgár nyelvjárásokban a várost magyar néven – Bécs – említették. Így nevezték nemcsak a magyarok, hanem a szerbek is. Bécsben bolgár kereskedelmi irodák működtek. Banszkó és Bécs kapcsolatát drága és értékes tárgyak nevei is tanúsítják, mint például a „bécsi sál” („бачка шамия”) vagy a „bécsi doboz” („бачка кутия”), amelyek még ma is megmaradtak a banszkóiak nyelvhasználatában (Василиев 1969, c. 5). Egy bécsi kereskedelmi út során a kereskedők magukkal vitték a fiatal Tomát is. A családi hagyomány szerint az utódok színes képet festenek róla: „Amikor Toma elindult a kereskedőkkel, akik pamutkötegeket szállítottak Bécsbe, az út során a pihenők alatt botjával lovakat rajzolt a földre, amelyek kötegeket vittek a hátukon. A kereskedők, amikor ezt látták, megértették, hogy a fiúból nem lesz sem kereskedő, sem karavánvezető, amilyennek apja szánta, hanem tudós ember.” (Василиев 1969, c. 7)

Nem tudni pontosan, hol tanult Toma Visanov. Feltételezhető, hogy Bécsben, ahonnan a „moler” beceneve is származik – a német „Maler”, azaz „festő” szóból. A kutatók nem találták nevét sem a Bécsi Képzőművészeti Akadémia, sem a városi vagy rendőrségi

archívumok anyagai között. A Molerov-család hagyományaiban olyan megerősítetlen szóbeli állítások is fennmaradtak, hogy esetleg Olaszországban tanult. Ami azonban bizonyos: képzett művészként a barokk és rokokó hatása alatt formálódott (Генова 2009, c. 16). Említésre méltó, hogy a szegedi Szent Miklós szerb templom, a Mürából való oltárfestése 1761-ben készült, és rokokó stílusban. A városban jelentős szerb közösség élt, akik az 1690-es és 1739-es nagy szerb vándorlások során telepedtek le. Szeged Csongrád vármegye központja. Ugyanebben a vármegyében még öt szerb templom épült ugyanabban az időszakban. Másrészt minden egyes magyarországi szerb kisebbségben mindig élt néhány bolgár család is. A bolgár és szerb nyelv közelsége, valamint a közös vallás lehetőséget teremtett a közvetlen, problémamentes kapcsolatokra. Csongrád egy dél-magyarországi vármegye, ahol nagy valószínűséggel megfordultak és meg is szálltak a banszkói kereskedők.

A legújabb kutatások szerint Visanov nagy valószínűséggel Karlócában is tanult, egy olyan városban, ahol aktív ortodox lakosság élt az akkori Habsburg Birodalom területén, mely napjainkban Szerbiába része (Генова 2009, c. 17–18). Ebben a városban tartózkodott 1758-ban Paiszij Hilendarszki is, akiről felesleges részletesen szólni. Csak megemlítjük, hogy Paiszij a Toma Visanov szüleinek nemzedékéhez tartozott. Egy kis városban, mint Banszko, a rokoni és szomszédi kapcsolatok szorosan összefonódnak, így egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a fiatal Toma éppen ezeknek a kapcsolati hálóknak köszönhetően került Karlócába. Minden kutató egyetért abban, hogy Visanov elsajátította a barokk esztétikát. A barokk egy művészeti stílus, amely a 16. század végén keletkezett Európában. Jellemzői a drámai kompozíciók, telített színek, a fény és árnyék játéka, valamint az erős érzelmi hatás. Visanov ezeket a barokk elemeket ötvözte a hagyományos ortodox kánonokkal, egy egyedi stílust teremtve, amely új kifejezőerőt hozott a bolgár ikonfestészetbe. A banszkói művész munkáin erőteljesen érződik az ortodox barokk festészet hatása, amely az Habsburg Birodalom ortodox közösségeiben volt elterjedt. Ezek a közösségek jól integrálódtak a birodalomba, és követték a világi művészet fejlődésének tendenciáit. Toma Visanov egyik legismertebb ikonja a „Áldást osztó Krisztus”. Ez egy kisebb méretű másolata annak az ikonnak, amelyet a szerb barokk festőiskola legjelentősebb képviselője, Teodor Kračun festett (Попова 1990, c. 41).

Több olyan hely is van Magyarországon, ahol korábban csak feltételezték, ma azonban már bizonyított, hogy Toma Visanov ott dolgozott. Az egyik ilyen hely a budakalászi Gábiel arkangyal ortodox templom, amely 1752-ben épült. A templom ikonosztáza 38 képből áll, négy sorban elrendezve. Mint az a régi mesterek művészetében gyakran előfordul, ezek az alkotások nincsenek aláírva, és nincs egyértelmű bizonyíték az alkotók személyére. Nem lehet biztosan tudni, melyik ikon melyik festő vagy tanítvány keze munkája. Visanov hozzátartozását a 18. század második felében Magyarországon dolgozó mesterek köréhez a képek összehasonlítása bizonyítja. Olyan konkrét ikonok, amely Olyan konkrét ikonok, amelyek ma különböző bolgár múzeumokban találhatók, erős hasonlóságot mutatnak azokkal az alkotásokkal, amelyeket a budakalászi templomban dolgozó mesterek készítettek. Egy másik ilyen templom, ahol Visanov művészetének nyomai felfedezhetők, a budapesti „Mennybemenetel” ortodox templom a Petőfi téren (Над 2009, c. 47–55).

Toma Visanov Bulgáriába való visszatérésének pontos éve sem ismert. Tudjuk azonban, hogy 1798-ban a Rilai kolostor Szent Lukács remetelakjában dolgozott. Ebben a templomban ismerhető fel leginkább a művész stílusa. A tőle festett jelenetek barokk stílusúak. Az angyalok, amelyeket Toma Visanov festett, nagy élénk szemekkel, kis szájakal és piros orcákkal rendelkeznek – ezek a barokk esztétika jegyei. Feltételezhető, hogy Visanov ezen festési technikája nem nyerte el a szerzetesi közösség tetszését, amely valószínűleg túl „katolikusnak” ítélte a freskókat. Ugyanebben az évben egy másik ikonfestőt hívtak Athosz hegyéről, hogy befejezze a templom festését (Генова 2009, c. 18).

1803-ban Visanov Szeresz városában dolgozott, amely szintén kapcsolatban állt a banszkóiak kereskedelmi tevékenységével. 1808-ban ikonokat festett a banszkói temetői templom számára, amely a Szűz Mária elszenderülése nevet viseli. Legnagyobb megrendelése, és egyben legteljesebb, épségben fennmaradt alkotása a Szűz Mária oltalma templom, a Rilai kolostor Szent Lukács remetelakjában, amelyet 1811-ben festett ki. A templom kifestésénél két segítője is volt. Az egyik a fia, Dimitar. A másik a fia barátja, a fiatal banszkói Nikola Benin, a későbbi Neofit Rilszki atya (Василиев 1965, c. 487).

Bár Visanov igyekezett ötvözni a nyugati stílust az ortodox kánonokkal, sok műve nem talált kedvező fogadtatásra, sőt, egyes egyházi körök elutasították azokat. Ő, fiával és unokájával együtt az egyetlenek azok közül a bolgár újjászületés kori zográfok közül, akik olajtechnikát használtak. A banszkói festőiskola stílusát gazdag ornamentika és precizitás jellemzi, amelyeket a nyugati hagyományok inspiráltak, valamint élénk és élethű arckifejezések, amelyek eltérnek a posztbizánci ábrázolások merevségétől. A fény és perspektíva, melyek a barokk művészetre jellemzőek, fontos szerepet kapnak műveiben. Bár ikonja nincs aláírva, alkotásai felismerhetők a szokatlanul kifejező arcok, az élénk színek és a bonyolult díszítő elemek alapján, amelyek élettelibbé és realisztikusabbá teszik a képeket. Toma Visanov úttörő volt a maga korában, de munkásságát kortársai gyakran nem értékelték meg, sőt alábecsülték. A műveihez és halálának időpontjához kapcsolódó pontos adatok hiánya számos kérdést vet fel. Még unokája, Simeon Molerov sem hagyott részletes adatokat nagyapjáról, annak ellenére, hogy felnőttkort ért meg. Művei gyakran egyszerűen a banszkói iskolához kötődnek, anélkül, hogy pontos szerzőséget lehetne megállapítani (Генова 2009, c. 27–38). Toma Visanov művészeti eredményei összhangban vannak a bolgár festészet fejlődésének általános, de akkor még nem tudatos tendenciáival. Az akkori bolgárok elvárásaihoz és ízléséhez azonban ezek a művek túl korán jelentek meg (Попова 1990, c. 41). Véletlen vagy sem, napjainkban a Szűz Mária oltalma templom a Szent Lukács remetelaknál csak korlátozottan látogatható turisták és zarándokok számára, azaz állandóan zárva van. Visanov a festészet iránti szeretetét továbbadta fiának, akit Dimitar Molerov néven ismerünk. Nem tudni, hogy volt-e Toma Visanovnak másik fia. Dimitar Molerov másként viszonyult a művészethez: nála megfigyelhető a későbizánci festészeti hagyományokhoz való visszatérés, valamint a barokk stílus elkerülése. Dimitar Molerov maga is továbbadta művészi tudását fiának, Simeon Molerovnak. Az apa és fia – Dimitar és Simeon – figyelemre méltó freskókat hagytak hátra a Rilai kolostorban. A Molerov család negyedik nemzedékének zográfja Georgi volt, Simeon fia, aki fiatalon meghalt, és nem hagyott mély nyomot a banszkói iskolában (Василиев 1969, c. 77–78).

Banszko városa a már említett Nikola Benin szülőhelye. Ő európai léptékű személyiség, kortársaihoz mérhető európai szinten, valamint a Rilai kolostor egyik apátja – Neofit Rilszki (1793–1881). Kiemelkedő bolgár egyházi személyiség, felvilágosító és festő. Nikola Poppetrov Benin néven született Banszkóban, majd Neofit nevet vett fel, amikor szerzetesként megnyírták a Rilai kolostorban. Sokrétű tevékenysége révén Neofit Rilszki jelentős érdemeket szerzett a bolgár oktatásban. Ő írta az első bolgár nyelvtant, a *Bolgár nyelvtan* című munkát, amelyet 1835-ben adtak ki, és amely jelentős szerepet játszott az újbolgár irodalmi nyelv kialakulásában. Annak ellenére, hogy ez volt a legkorábbi nyelvtan, később a bolgár nyelv nem a délnyugati nyelvjárások alapján fejlődött tovább, ahonnan maga a szerző is származott. Neofit Rilszki sok tankönyvet és könyvet fordított és adaptált, amelyeket a bolgár iskolákban használtak a bolgár újjászületés idején. Tanítóként és oktatóként kulcsszerepet játszott a bolgár világi oktatás kialakításában. Számos iskolát alapított, és aktívan dolgozott a tudás terjesztésén a bolgárok körében. Oktatói munkásságát elismerte az ismert bulgarista, Konstantin Jireček is, aki őt „a bolgár tanítók és írástudók pátriárkája” néven említi (Падкова 1983, c. 7).

Neofit Rilszki emellett aktív résztvevője volt az egyház-nemzeti mozgalomnak, amelynek célja a Bolgár Ortodox Egyház felszabadítása volt a görög pátriárkátus uralma alól, és egy önálló bolgár egyház megalapítása. Pedagógiai és irodalmi tevékenysége mellett Neofit Rilszki tehetséges ikonfestő is volt. Számos ikont és freskót hagyott hátra, amelyek értékes példái a korszak bolgár képzőművészetének. Neofit Rilszki 1881. január 4-én halt meg a Rilai kolostorban, jelentős örökséget hagyva a bolgár kultúra, oktatás és spiritualitás területén. A Rilai kolostor udvarában temették el, ahol ma is zarándokok és szerzetesek róják le tiszteletüket. (Бояджиева 1990, c. 78–90). Az apát síremléke önmagában is kulturális műemléknek számít, mivel a szecesszió korának bolgár fém- és kőplasztikájának mintadarabja, amely magába foglalja a középkori fafaragás motívumait is.

Neofit Rilszki életéből a következő kulcsfontosságú dátumokat ismerjük. 1793-ban született Banszkóban, családjá a kialakuló bolgár polgársághoz tartozott. 1806-ban érkezett először a Rilai kolostorba barátja, Dimitar Molerov társaságában, aki Toma Visanov fia volt. Nikola azért jött a kolostorba, hogy segítsen a Szent Lukács remetelak kifestésében. Elemi iskolai tanulmányait a szülővárosában működő cellaiskolában és a Rilai kolostor iskolájában végezte. 1818-ban szerzetesi fogadalmat tett a Rilai kolostorban. 1822–1826 között görög iskolákban folytatta tanulmányait Melnikben és Veleszben. Élete következő szakaszát ismét a tanításnak szentelte: 1827–1833 között tanító volt Szamokovban és a Rilai kolostorban. 1835-ben jelent meg általa írt *Bolgár nyelvtan*, a bolgár nyelv első tudományos leírása, valamint a *Vezérelvű tanítási táblázatok* című munka. A következő évben elkészítette az első bolgár földgömböt is, amely ma a Rilai kolostor múzeumában látható. 1837-ben jelent meg a *Szépírás* című könyve – az első a tanításhoz szükséges tankönyvek sorában, melyet a kölcsönös tanítási módszerhez írt. 1839–1848 között tovább folytatta írói és oktatói munkásságát a kolostorban. Felügyelete alatt fejeződött be a Szent Lukács remetelak felépítése is. 1848-ban meghívták a Halki szigetén működő görög felsőfokú teológiai iskola szláv nyelvi tanszékére, ahol ő lett a tanszékvezető. 1852-ben visszatért a Rilai kolostorba, ahol továbbra is tanított. Itt található a bolgár újjászületés korának legnagyobb és legjobban felszerelt magánkönyvtára – Neofit Rilszki gyűjteménye. Ismerte és levelezett a bolgár kultúra újjászületésének élharcosaival, akik Bulgária minden szegletében, valamint Havasalföldön, Oroszországban és Nyugat-Európában is tevékenykedtek. Ő maga is aktív szereplője volt az oktatási mozgalomnak. Neofit Rilszki az első bolgár iskola – a gabrovói iskola – alapítójának egyike, ahol a Musztakov testvérekkel közösen bevezette a kölcsönös tanítási módszert (Арсений, c. 29–84). Ebben az időszakban a Rilai kolostor is támogatta a bolgár könyvek kiadását, amelyre a kiadók főként Neofit közbenjárásán keresztül támaszkodtak. Közvetlen tanítványai voltak a bolgár újjászületés olyan kiemelkedő alakjai, mint Hrisztaki Pavlovics, Vaszil Csólyakov, Dimitar Marinov, Avkszentij Veleszki és mások. 1852-ben jelent meg „Szláv nyelvű olvasókönyv” című műve. Egyházi tevékenysége mellett világi műveket is lefordított újbolgár nyelvre, például Aiszóposz meséit és Daniel Defoe *Robinson Crusoe kalandjai* című regényét. 1860–1864 között Neofit jeromonachát kolostori testvérei a Rilai kolostor apátjává választották. 1875-ben megjelent *Bolgár nyelv szótára, értelmezve egyházi szláv és görög nyelvről* című munkája. A kolostorban maradt élete végéig (Стоянов 1977, c. 443). Bulgária felszabadulása után meghívták a tervezett tarnovói teológiai szeminárium rektori tisztségére, de ő inkább a szerzetesi életet választotta (Неофит Рилски, c. 22–33). Neofit Rilszki valódi polihisztor volt. Elég megemlíteni, hogy festészeti, tanítói és történet-filológiai munkái mellett mélyrehatóan foglalkozott zenével is, és egyházi zenei művek szerzője volt (Падкова 1983, c. 189). Egész felvilágosító munkásságával a Banszkóban született szerzetes előkészítette a bolgárokat arra, hogy gyorsan utolérjék Európa népeit az oktatás területén. Neofit Rilszki nevét ma számos utca, iskola, valamint a délnyugat-bolgárországi Blagoevgrad város egyeteme – a Dél-nyugat-bolgár Neofit Rilszki Egyetem – viseli.

Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni a bolgár újjászületés legfényesebb alakját, aki szintén Banszkóból származik, Paiszij Hilendarszkit. Bár tiszteletreméltó Paiszij Hilendarszki nem a írásunk fő témája, nem hagyható említés nélkül, hogy bizonyos értelemben tevékenysége megelőzi és típusában rokon a két banszkói származású személyiség, Toma Visanov és Neofit Rilszki küldetésével. Ismeretes, hogy Paiszij is járt Közép-Európában, amelyet ő maga „német földként” említ, és ott talált rá arra a kulcsszövegre, amely alapjául szolgált a „Szláv-bolgár történelem” megírásához.

Irodalom:

Арсений, епископ. Принос към биографията на Неофит Рилски. София, 1984.

Бояджиева, Е. Банско. Неугасващи имена от Възраждането. София, 1990.

Василиев А. Тома Вишанов – Молера. София, 1969.

Василиев А. Български възрожденски майстори. София 1965.

Генова, Е., Тома Вишанов – Молера. Първият и последният бароков иконописец на българския XVIII и XIX век. В: Тома Вишанов и неговата епоха / Toma Visanov es kora. Български културен форум, Будапеща, 2009, с. 27-38.

Кратка история на българската архитектура. София, 1965.

Над М. Тома Вишанов и неговия кръг в Унгария (Български иконописци от XVIII век в Унгария). В: Тома Вишанов и неговата епоха / Toma Visanov es kora. Български културен форум, Будапеща, 2009, с. 46-56.

Неофит Рилски. Описание на българския свещен манастир. Рилска света обител, 2023.

Попова Е. Барокът в иконописа на Тома Вишано-Молера. Изкуство 1990, № 9-10, с. 34-41.

Стоянов М. Неофит Рилски. Речник на българската литература. Т. 2, София, 1977.

Nagy M., A magyarországi görög diaszpóra egyházművészeti emlékei I. Ikonok, ikonosztázionok, Debrecen, 1998, 127-131.

9. Füves Ö., A pesti görög templom építéstörténete, in Építés-Építészet - tudomány VII. 1-2, Budapest, 1975, 153-170.